

Zsidó családok és tárgyaik egy dunántúli faluban

A 20. századi magyarországi zsidóság társadalomtörténete és néprajza számos kutatót ihletett meg, akik közül néhányan azzal a kommunikációs viszsonnyal foglalkoztak, melyek a kisebbségi zsidók és a többségi keresztények között fejlődtek ki;¹ ezek közül azonban nagyon kevés foglalkozott a mindennapi kulturális cserével a tárgyi néprajz fényében. Jelen tanulmányban egy alig ezer lelkes Fejér megyei község, Nagyveleg két zsidó családjának példáján keresztül igyekszünk ehhez a témához hozzájárulni.

Nagyveleg a Vértes nyugati részén elterülő, Bakony felé lejtő részében található zsákfalu, a Móri-árokban, Mórtól 8 km-re, a Székesfehérvár–Komárom vasúttól nem messze. A település és a környék a török hódoltság alatt elnéptelenedett, majd újratelepült, illetve a környék legnagyobb birtokosa, a Lemberg indigenus² grófi család telepítette újra. Nagyvelegre két irányból érkeztek az új lakói: egyfelől trencsényi evangélikus szlovákok, akik a 19. századra etnikai identitásukat teljesen elvesztették, származásukra már csak vallásuk, a családnevek némelyike és levéltári adatok emlékeztetnek.³ Valamivel később érkeztek a Pápa környéki magyar családok, kivétel nélkül reformátusok. A gróf ugyanakkor katolikus cselédek és zsidó családokat is telepített a községbe, melynek a 19. század közepén 580 evangélikus, 50 katolikus, 48 református és 30 zsidó lakosa volt. Fényes Elek statisztikája szerint azonban erősen gyanítható, hogy

HÁMORI PÉTER (1967) társadalomtörténész, szociográfus. Az ELTE Tanárképző Karán és Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tanított, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum volt munkatársa.

- 1 Többek közt: ...és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről. Szerk. Deáky Zita, Csoma Zsigmond, Vörös Éva. [Centrál-Európa Alapítvány]; [Debrecen, KLTE], [Debrecen] 1994; Sozan, Michael: *Zsidók egy dunántúli falu közösségében*. Debrecen, 1984.
- 2 Azaz Szent Római helytelenül Német–Római, később Osztrák) Birodalmi, később az országgyűlés által „honosított” főnemesi családról van szó. (1550. évi LXXVII. törvénycikk: Miképpen honfiusítsa a király a külföldieket?)
- 3 Vályi 1796, 617; Farkas 2012, 17; utóbbi megállapítása szerint 1781-ben még kétnyelvű volt a falu és a templom is.

a katolikusokra és főleg a zsidókra vonatkozó adat tévedésen alapul, ennél biztosan kevesebben voltak, míg a református lakosság száma biztos, hogy sokkal nagyobb volt.⁴ Annyi azonban bizonyos, hogy Nagyvelegen éltek zsidók, akik elsősorban gabona- és borkereskedelemmel, illetve bérléssel foglalkoztak, lényegében kétlaki életet élve: általában Móron is fenntartottak üzletet és háztartást, hiszen Mór volt a járás valamennyire terjedelmesebb és városiasabb települése, bár a városias jelleg erősen korlátozott és csak a falvakhoz viszonyítva állítható.⁵ Anyanyelve részben magyar, részben német volt; utóbbiak Fejér megyei svábok és zsidók voltak, akik igen élénk kereskedelmi vetélkedésben álltak egymással.⁶ A vetélkedés kiterjedt a környékbeli településekre, Balinkára, Csákvárra és Nagyvelegre is: Mór az alapvető – és egyetlen közeli – piaca volt a vidéknek, aligha túlzó megállapítás szerint a Móri-völgy egyetlen komolyabb kereskedelmi központja, leszámítva a sokkal nagyobb, de távoli Székesfehérvárt és Komáromot, azonban annak 35, illetve több mint 50 kilométeres messzesége az akkori közlekedési lehetőségek (alapvetően szekerezés) mellett nem tette lehetővé a mindennapi paraszti termékek piacra juttatását.⁷ Hozzátartozik, hogy Székesfehérvár 1949-es adójegyzéke szerint a városba Nagyvelegről szinte kizárólag élőállatokat, közelebbről aprójószágot – azaz csirkét, kacsát, libát – vittek eladásra, aminek összértéke annyira csekély volt, hogy a vasúti feladás nem valószínűsíthető.⁸

Mindenestre Mór, a nagyközség piaccal, borházakkal rendelkezett. Nem volt mellékes az sem, hogy a járásban – Lovasberény kivételével – egyedül itt működött hitközség, már a 18. század végétől (Erdős 2002, 225–230). 1860. július 1-jétől megnyílt a vasút is Komárom és Székesfehérvár között; érdekes módon a vasút volt az, ami miatt a környék a korábbi komáromi és győri gazdasági irányultság helyett Székesfehérvár, sőt Budapest felé fordult – de, mint láttuk, nem a kisközségek számára vagy csak áttételesen móri, többnyire zsidó kereskedők kezén át.

A korábbiaknál sokkal megbízhatóbb 1890-es népszámlálás Nagyvelegen tizenkettő, 1920-as tíz zsidó vallású lakost jegyzett fel, ami arányában kisebb volt, mint a járás 5%-os aránya, azonban Mór, Csákvár és Bodajk kivételével

4 Az 1784. és 1787. közti összeírás 2 zsidó családfőt és 11 családtagot talált, akikre 142 keresztény család jutott (Farkas 2012, 17).

5 A 234 lakásból 1941-ben 108 volt egyszobás, és sem vezetékes víz, sem pedig villany, rádió és árnyékszék sem volt sehol; három cseléd-, négy elő- és két fürdőszobát írtak össze (1941-es népszámlálás, lakásadatok). Az adat azért ébreszt kétségeket, mert más adatok szerint Móron 1913-ban kigyulladt a villanyfény, és 1949-ben 12 km-es kífeszültségű hálózatot 2067 lakossági fogyasztóval jegyeztek fel. Magyarország villamosítása, 122; Fényes 1851, 124.

6 Csoportos interjúk.

7 Számításaink szerint kb. 10 mázsa szemes termény esetén érte meg (esetleg) a vasúti szállítást az 1910-es terményárak és vasúti díjszabás mellett.

8 Székesfehérvár adójegyzéke. Magyar Nemzeti Levéltár Székesfehérvári Fiókleveletára, MLv. IV. 1066.

a legtöbb környékbeli településen hasonló vagy ennél kevesebb izraelitát írtak össze (az első két településen az összlakosság magasabb száma, Bodajk pedig mezővárosi jellege miatt bírt több zsidó lakossal). A nagyvelegi tíz körüli lélekszám legalább két, esetleg három zsidó családot sejtet, azonban közülük az 1900-as évek eleji adórajstromok alapján csak a hamarosan, 1929-ben Móra költözött Siller és a jelen írásban is szereplő Klopfer família azonosítható be teljes bizonyossággal (a falu néhány német vezetékneve azért nem ad pontos tájékoztatást, mert sváb származásúak a katolikusok közt is voltak, a cseléd-betelepítésekkel és a későbbi szeszgyár-alapítással kapcsolatban).

A falu gazdagabb zsidó családja – és egyben a környék leggazdagabb családja – Grünfeld Lipót Pál birtokosé volt. A Grünfeldek, pontosabban Grünfeld Antal az 1860-as években tűnik fel a szomszédos Bakonycsernyén mint a Zichyek mézszárszék- és kocsmabérlője. 1874-ben a közben gyaníthatóan meggazdagodott kocsmáros birtokot vásárol Nagyvelegen Lamberg Ernesztina örökösaitől.⁹ A falu 2290 holdas határából mintegy 781 holdat szereztek meg Grünfeldék,¹⁰ akiknek Móra és Székesfehérváron is voltak érdekeltségeik: Móra a három legnagyobb adófizető magánszemély egyike volt Grünfeld Lipót Pál. A birtok 60%-ban erdőből állt, így viszonylag kevésbé nyomorította meg a falu gazdasági életét. Sőt, némileg még lendített is azon: 1922–24 közt szeszgyárat építenek, hét halastavat ásatnak. A szeszgyár ugyan nem jelentett túl sok munkaalkalmat a falunak – zömmel idegen, katolikus munkásokat foglalkoztattak –, de biztos felvevőpiacot jelentett a kis- és középbirtokosoknak. Megjegyzendő, hogy alapításában közrejátszott az is, hogy a tulajdonosai a Nagyatádi-féle földreform idején ezzel akarták mentesíteni birtokukat a kisajátítás elől – ez jórészt sikerült is –, ami konfliktusforrást jelentett a falusiak és a birtokos között. Az is visszatevészt szült, hogy az idegen munkások javarészt katolikusok voltak, akik számára Grünfeld a templomépítéshez telket adományozott.¹¹ Az épület terveibe állítólag személyesen is beleszólt, megkövetelve, hogy az villájának a stílusát kövesse. Talán a békesség kedvéért történt, hogy a birtokoscsalád több ízben segítette a közös templomba járó evangélikusokat és reformátusokat, karácsonykor ajándékot juttattak a szegény családok gyerekeinek, és hozzájárultak a községháza 1939–40-ben történt megépítéséhez (Csoportos interjú). Utóbbi

9 A család az 1848. szeptember 28-án megölt, és amúgy Móra született Franz Philipp von Lamberg leszármazottaiból állt. Lamberg Ernesztina (gróf, orteneggi és ottensteini, cs. és kir. palotahölgy, gróf Szécsen Antal felesége; Magyar nemzetségi zsebkönyv, 234.

10 Az 1911-es Gazdacímár szerint 779 holdat birtokoltak a falu határából, ebből 442 katasztrális hold szántó, 4 hold kert, 84 hold rét, 63 hold legelő, 161 hold erdő és 23 hold földadó alá nem eső (azaz terméketlen) terület volt a birtokukban. 1925-ben ugyanezt az adatot találjuk, a 100 holdnál nagyobb földterületet birtokló gazdaságok közül Grünfeldé az 1496. volt. (A száz holdas..., 496.)

11 A falu kápolnáját oldallagosan ellátó Szent Kereszt Plébánia Historia Domusa alapján nem lehet eldönteni, hogy a Grünfeldek csak a telket adták, vagy az építkezéshez is hozzájárultak-e.

kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az épület magyaros, erdélyies kivitelét – mely teljesen elüt a falu többi épületétől – két adatközlő szerint Grünfeldék kívánságára alakították ki.¹²

Életvitelszerűen Grünfeld Lipót Pál még nem élt Nagyvelegen, 1902–1903-ban csak egy nyaralót – a helyiek elnevezése szerint kastélyt – építtetett fel.¹³ Fia, Grünfeld Pál azonban válása után nem sokkal állandó lakásnak vette át az épületet, és két gyermekével odaköltözött Székesfehérvárról. Megjelenése a faluban kezdetből hatást gyakorolt a település életére. Az 1930-as években a szeszgyártól villamosvezetéket építenek a „kastélyig”, amit néhány gazdálkodó is bevezetett. A nagygazdaságtól eltanult módon elsősorban erőgépeket üzemeltettek vele, aminek egy részét használtan a birtokos adta el számukra. Világításra eleinte senki nem használta az elektromosságot: bár tudták, hogy a „kastélyban” szinte kizárólag erre a célra szolgál, de erre a takarékos és korán fekvő, korán kelő parasztság drágának találta az áramot; a helyzet némiképp 1942 után változott, amikor a közeli Balinkáról, a bányából olcsó elektromossághoz jutott a falu. Azt, hogy ezt a Balinkán dolgozó helybéli bányászok tapasztalata mennyiben befolyásolta, nem tudni; tény azonban hogy az első „áramfogyasztók” (Balla és Bodó család) egy-egy lánya cseléd volt Grünfeldéknél, bizonyítható (Bodó Etel cselédkönyve a szerző birtokában, benne a bejegyzés: „Áramszámla levonása: 2,75 pengő. Fizetve.” 1940, pontosabb megjelölés nélkül).¹⁴

Feltehető a kérdés, hogy a „kastély”, pontosabban inkább villa lakóinak életvitele, tárgykultúrája befolyásolta-e a parasztságét. Természetesen a lakosság Nagyvelegen sem volt bejáratos az úri házhoz, arról azonban nem lehet beszélni, hogy semmiféle társadalmi érintkezés és kommunikáció sem létezett. Egyfelől a birtokos a gazdasági ügyeket javarészt saját maga kezelte, és ehhez a villájában irodát alakított ki, amit üvegajtó választott el a lakás többi részétől. Másrészt az épület nem a településtől távol, hanem annak szélén, de más házaktól körülvéve állt, így a család mindennapi életét – főleg nyáron – a kőkerítésen át figyelemmel kísérhették és az adatközlők szerint figyelemmel is kísérték a helyiek. (Az épületet korábban magas sövény választotta el a község többi részétől, de mivel völgyben feküdt, az adatközlők szerint a gyerekek rendszeresen „leselkedtek”; itt láttak pl. először fürdőruhát a Grünfeld-kislányon; ezt a földbirtokos aztán kamaszlányaira való tekintettel kvázi kötelezővé tette, amikor a gyerekeknek fürdőruhát adományozott). A birtokos otthona egyébként is időszakosan nyitott volt, részben kényszerűségből: kétgyermekes elvált apaként háztartási alkalmazottakat is felfogadott, a népszámlálás szerint két házicselédet és az adatközlők szerint egy házvezetőnőt.¹⁵ Időszaki nagyobb munkák, pl. nagymosás,

12 Bodó Etel, 1992; Bodó Sándor, 1994.

13 Az építési engedély: Nagyveleg nagyközség iratai, 1866–1951. Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Fióklevéltára, V.149, 1901.

14 Bodó Etel közlése, 1990.

15 Bodó, 1992.

nagytakarítás stb. idején ez a létszám néhány falubeli asszonnyal egészült ki. Karácsonykor a falusi gyerekek megajándékozásának a színhelye is a birtokosi lakás egyik helyisége volt. Ezzel együtt Grünfeldék vajmi kevés hatást gyakoroltak a falu szokásaira, tárgy- és térhasználatára, pedig a birtok ura nem a kor szokásos elzárkózó úri életét élte. A történet elég valószínűtlennek tűnik, de a faluban máig tartja magát a hagyomány, hogy több-kevesebb rendszerességgel látogatta a Hangya és a keresztény kézen levő Jáni-kocsmákat, sőt, Móron a tulajdonában levő ivóban nemegyszer együtt mulatott a Nagyvelegre vagy onnan a járási székhelyre tartókkal; itt gyakran emlegette a nagyvelegi leányok közti „hódításait” is. Szintén eljárt a falu vadászataira – természetesen mindez nem akadályozta meg abban, hogy a szomszéd birtokos, Zichy gróf hajtásain is részt vegyen. Mindez egy nagybirtokos-szeszgyáros esetében legalábbis különös viselkedésnek számított a korban, amit Grünfeld Sándor – Pál testvére – példája igazol, aki bodajki birtokosként állandó konfliktusban állt a község lakóival.¹⁶ Megjegyzendő, hogy míg a boltos család minden szombaton belátogatott Móra a zsinagógában, még hozzá rituális öltözékben, Grünfeld szinte kérkedett a vallástalanságával – talán hogy ezzel is hangsúlyozza a különbséget Klopferéktől –, és kocsmalátogatásait, kártyázását általában szombatra időzítette; s habár részt vett az evangélikus és református egyházközség finanszírozásában, a katolikus kápolna számára pedig telket adományozott, maga sosem vett részt keresztény szertartáson sem; nincs nyoma annak sem, hogy kikeresztelkedett volna...

A harmincas évek derekán Velegen lassan feltűnedeztek a polgári világ egyes tárgyai és ruhadarabjai. A lakberendezésből érdekes módon elsőnek az éjjeli szekrény jelent meg, amit követett a stelázsi, illetve néha, a legmódosabb családoknál a sublót, mindezek természetesen használt bútorok voltak. A „kastély” berendezéséről keveset lehet tudni, azt ugyanis 1944-ben a front közeledtére a tulajdonos a Zichyek közeli vadászkastélyában raktározta, rejtette el, amit azonban a front beérkeztekor – valószínűleg orosz katonák – porig égettek. Annyi azonban fennmaradt, hogy a falusiak akkori idősebbje az „úri berendezésnek” szóló tisztelettel beszélt róla, ám a várost megjárt fiatalabbak azzal vágtak vissza, hogy „ők már különbet is láttak”, „ez csak amolyan átlagos otthon” (ez biztos, hogy nem volt teljesen igaz, ugyanis az épület legalább nyolc helyiséggel bírt, berendezése vagy annak egy része pedig rózsafából készült). Sajátos körülményként értékelhető az is, hogy a „kastély” építészete semmilyen hatást nem gyakorolt a falu újonnan felhúzott házainak stílusára (aminthogy a magyaros vagy inkább magyaroskodó, teljesen tájidegen község házáé sem). Más településeken, természetesen leginkább a nagyvárosokban, illetve a Budapest

16 Nagyveleg és Grünfeld Pál esetében egy ilyenről tudunk: amikor a Nagyatádi-féle földreform során 10 holdat kisajátítottak a birtokból, efeletti haragjában a falu határában Rézmann István vitézi telkén talált római kőszarkofagot a birtokos magához vette (Farkas 2012, 12); *Fejérmegyei Napló*: 1942; Fellegi-Sajgói 2008, 91.

környéki szatellit-településeken még a szerényebb anyagi lehetőségű építetők is szívesen alkalmazták a terméskő, még inkább terméskő-utánzat ablakkeregetést, sarokarmírozást, Nagyvelegen azonban egyetlen ilyenre sem sikerült akadni: a házak továbbra is a hagyományos egymenetelű, három-, ritkábban kéthelyiséges kivitelben (a kamrát leszámítva) épültek, hogy aztán ennek a stílusnak a helyét különösebb átmenet nélkül vegye át a kockaház. Az ok csak részben kereshető a falu szerény anyagi viszonyaiban: a szobák 82%-a vertföld padlóval épült, míg a konyhánál 62% volt ez az arány; ezek az adatok egyszerre utalnak a szegénységre és a lakosság építkezések esetén megnyilvánuló konzervativizmusra.¹⁷ Mindehhez hozzáteendő, hogy Nagyveleghez viszonylag nagy erdőbirtok tartozott, 1935-ös adatok szerint 56 köbméter tűzi- és 16 köbméter műszaki fát termeltek ki, így az évi egy-két építkezést el tudták volna látni fával.¹⁸

A kisebb értékű használati tárgyak, ruhaneműk, mindennapi eszközök terén ez a konzervativizmus jóval kevésbé mutatkozott. A férfiak körében terjedt a fél-, sőt a cúgos cipő viselete – természetesen csak ünnepeken és részben a templomban, bár az akkori lelkész ezt határozottan ellenezte –, a nőknél pedig a selyemharisnya és a nyitott félcipő. Jelen sorok írója azonban kételkedik benne, hogy ebben a zsidó birtokoscsalád hatását kellene keresni. Nagyvelegen ugyanis – viszonylag szegény falu lévén, és a városok közelsége miatt – ekkoriban általános volt, hogy a lányok néhány évre Székesfehérvárra, Budapestre, vagy (sokkal ritkábban) Győrbe mentek, pontosabban leggyakrabban szöktek szolgálni. A korábban ismeretlen rántott hús megjelenése pl. gyaníthatóan sokkal inkább nekik köszönhető, mintsem a „kastély” konyhája hatásának. Ugyanakkor bizonyos tárgyak átvétele a hagyomány szerint egyértelműen Grünfeld Pálnak és a fiának volt köszönhető: így a legények tőlük tértek át a hajlított és hosszú szárú helyett a rövid és egyenes pipa használatára, ami egy időre még az oly divatos cigarettát is kiszorította. Hasonlóképpen az ő nyomukban, és talán nyomásukra lett szokás a fürdőnadrág viselete a „fürdőben”, ami egy közelebből nem azonosítható tó volt a település határában levő kettő közül: mindkettő a „kastély” közelében volt található; hozzáteendő, hogy a család leánya, az 1902-es születésű Janka Camilla nyaranként Nagyvelegen tartózkodott. Talán a birtokos család azon szokása is, hogy a kisebb mértékben sérült porcelán és üvegedényeit a náluk szolgálatot teljesítőknek adományozza, hozzájárult ahhoz, hogy ezek a tárgyak divatossá lettek a faluban, de ebben az esetben sem elhanyagolható a cselédségből általában inkább csak időlegesen visszatért lányok polgári miliőben szerzett tapasztalata. Éppígy ambivalens a villa elektrifikálása

17 Az 1941. évi népszámlálás. 5. köt. 190–193.

18 A nagyvelegiek konzervativizmusára utal, amit úgy tűnik, a viszonylag intenzív városjárás sem tudott megváltoztatni, hogy a falu határából mindössze 387 holdat trágyáztak (és ebből csak 17-et műtrágyával), bár számos állat bőven akadt, számon tartott, nemesített gyümölcsfa pedig egy sem volt a faluban... (A magyarországi földbirtokviszonyok, 1936, 33.) Más jellemző adat: ugyanezen felmérés szerint a nagyvelegi szőlők közel 10%-a még direktermő volt, jóllehet kivágására jogszabály született. (Uo.)

után a szolgálóknak adományozott, korábban is csak alkalmilag használt gyertyatartók szerepe. Az egy-, öt- és hétágú, sárgaréz és alpakka anyagú tárgyak ugyanis a paraszti háztartásokban kizárólag a dísz tárgy szerepét töltötték be, világításra sosem használták őket, de hasonlóakat a rájuk ütött jegyekből – melyek olykor egy-egy szálloda címerével és nevével egyeztek – bizonyíthatóan beszereztek a helybeliek Grünfeldéktől függetlenül is. Nyugodtan kijelenthetjük tehát, hogy a gyertyatartók divatot teremtettek anélkül azonban, hogy új tulajdonosaik gyakorlati funkcióikat felhasználták volna; éppígy nem vettek tudomást, illetve valószínűleg sejtelmük sem volt azoknak rituális jelentéséről (megjegyzendő, hogy a visszaemlékezések szerint a birtokos család egyetlen tagja sem volt gyakorló hívő, a móri zsinagógát csak a lányok és ők is csak nagyon ritkán látogatták; asztalukra olykor került a faluban kedvelt disznóhús ételekből is).

Megállapítható tehát, hogy Grünfeld Pál életmódja, az őt körülvevő tárgyak egyértelműen az úri világ részei voltak, melyeknek egyes elemei megjelentek ugyan a paraszti világban is, ám a közvetlen „átjárás”, ennek a kultúrának a „leszivárgása”, annak útjai-módjai fölöttébb bizonytalanok.

Ezzel szemben áll a község másik zsidó családjának, a Klopfereknek az esete. A család valamikor a késő húszas években költözött a faluba, ahol házat vettek, majd azt később másik, módosabb ingatlanra cserélték. A családfő foglalkozása mindvégig szatócs, kereskedő volt, bár a falusiak szerint egy ideig kocsmát is fenntartott, de ennek helye már kikopott az emlékezetből, az viszont megőrződött, hogy a falun kívül álló szeszgyár munkásai jártak elsősorban ide, így valahol a település szélén lehet keresni az ivó helyét. Ebből is sejthető, hogy valószínűleg legfeljebb a település középrétegéhez tartozhattak; mindenesetre tény, hogy nem számítottak nagy adófizetőknek. Ellentétben Grünfeld Pállal, aki gyaníthatóan jó társadalmi kapcsolatai révén – ld. a Zichy-kastélyban elrejtett menekített bútorok esete – el tudott menekülni, a Klopfer család egy kivételével valamennyi tagja a holokausztban veszítette életét (a fiukat behívták munkaszolgálatra, és 1943-ban a fronton halt meg).¹⁹

A leírtak ellenére használati tárgyaikról, az őket körülvevő környezetről sokkal többet tudunk, mint Grünfeldék esetében, és ezek nyomán valamivel többet írhatunk arról is, hogy milyen viszonyrendszer fűzte a családot a falu keresztény lakóihoz.

1944-ben, a községből való „távozásukkor” – ahogy a hivatalos irat nem kis eufemizmussal, sőt sokkal inkább képmutatással deportálásukat nevezte – vagyoneleltár készült, mely azonban vélhetően nem volt teljes (valószínűsíthető, hogy egyes tárgyak, élelmiszerek, termények már korábban eltűntek, ugyanis a vagyoneleltár felvétele és a deportálás közt legalább két hónap telt el).²⁰ A tárgyak pontos minőségéről, kiviteléről, stílusáról legfeljebb az értékbecslés tájékoztat

19 Hősök könyve az evangélikus-református templomban.

20 Vagyoneleltár, 1944 és Polgár 2007, 108.

valamelyest, ám nem túl valószínű, hogy a leltározók tisztában lettek volna egy imasál vagy kipa értékével. Ráadásul a tárgyak legtöbbje vélhetően a község „megőrzésébe” került, ami egyet jelentett a front közeledtével való széthordásukkal, illetve megsemmisülésükkel. Szerencsére Klopfer Sándor a deportálás hírére véve még néhány eszközt, dísz tárgyat el tudott rejteni a községbeli lakosok közül többeknél, és ezek közül néhány megvan; közülük a három különösen fontosnak és a jellegzetesnek a bemutatására visszatérünk.

A vagyontárból kiderül, hogy a család ápolta zsidó hagyományait, és gyakorolta hitét is. Erre utal a sárgaréz hétágú gyertyatartó (menóra, 20 pengőre becsülve) megléte, a „rongyos imasál” – értéke a becsló szerint mindössze 10 fillér, valószínűleg a cilitet nézhetette „rongynak” –, a fejfedő (eredetiben „sábesz-dekli”, tehát kipa) felsorolása. Nehezebben értelmezhető az „1 db tóratekerics” említése (értékbecslés kihagyva), mely valószínűleg a mezúzába elhelyezett kláfot takarja. Erre utalhat, hogy vélhetően a tisztaszoba tárgyai közt lelték fel; ugyanakkor a szövegben nem esik említés a bájitról, a szöveget tartalmazó dobozról, pedig a tárgyak viszonylagos bősége, a 20 pengőnél valószínűleg nagyobb értékű menóra arra utal, hogy semmiképpen sem teljesen szegény családdal állunk szemben; ez és az élelmiszerek, de főleg a ruhák és az evőeszközök, konyhai tárgyak majdnem teljes hiánya ismét csak azt mutatja, korábban valaki(k) már járt(ak) a lakásban.²¹

Sommásan megállapítható, hogy a Klopfer család esetében egy a (kis)polgárosodás útján elindult, egyszerűbben szólva a helyi jobb módúak divatját követő falusi zsidó kiskereskedőről van szó. A csizma mellett a magas szárú női cipő, cúgos cipő, a selyemharisnya („stoppolásra szoruló, 2 pengő”, ami elég soknak tűnik), a családi festmények (egy nem behatárolt és egy a pár házasságát ábrázoló másolat megléte erre utalnak).²² Bútoraik közül azonban hiányzik az éjjeliszekevény, pedig a bútorlista teljesnek látszik. Megtalálható azonban a „sublót”, ám ennek becsára gyanúsán alacsony, mindössze 15 pengő, így valószínűleg elírásról vagy erősen használt bútorról volt szó. A hímzett selyem ágyterítők viszont – főleg becsárúkkal darabonként 30 pengő – arra utalnak, hogy a családnak lehettek polgári kapcsolatai is, és az onnan levetett, gyanúsán magasra értékelt tárgyak, melyek valószínűleg egyetlen más nagyvelegi családnál sem voltak megtalálhatóak, ebből a forrásból erednek.

A leltárban nem szerepel, de fennmaradt három említésre méltó tárgy is. Az egyik egy utazóláda vagy más néven hajókoffer. A stílusa és ráragasztott ára – 35 korona – utalhatnak az említett polgári kapcsolatra, de valószínűbb, hogy a családfő a századfordulón kivándorlásra adta a fejét; ez a községben, melynek

21 A leltár harmadik, vélhetően utolsó oldala hiányzik, de a második oldalon javarészt már csak kisebb gazdasági eszközöket találunk, így alappal valószínűsíthető, hogy további személyes tárgyak vagy élelmiszerek már nem szerepeltek a listán.

22 Nagyvelegén az 1930-as években működött egy amatőr festőművész, aki fotó után készített festményeket; ezek közül néhány ma is megtalálható a faluban.

lakossága húsz év alatt közel 70 fővel csökkent, miközben a természetes szaporodás a megye átlaga körül mozgott, egyáltalában nem volt ritkaság: az elvándorló leányok általában a várost vették célba, de a legények közül sokan Amerikát. Különös azonban, hogy a családfő éppen ezt a tárgyat menekítette: a láda ugyanis a néni szerint, aki 1994-ig őrizte, visszavárva az esetleg életben maradtakat, mindössze egy erősen használt kabátot tartalmazott. Valószínűnek tűnik, hogy valamilyen érzelmi kötődésről lehetett szó inkább, mint a különben mai napig jó állapotú tárgy pusztán anyagi szempontú megmentési kísérletéről. Még ennél is nehezebben értelmezhető két dísztányér elrejtése. Az egyik egy első világháborús jelenetet, a másik táncoló, magyar ruhás párt ábrázol. Stílusuk alapján Erdélyben készülhettek a tízes évek derekán, végén; félig gépi nyomású (peremdíszítés), félig kézi festésű darabok; értékük csak száz év távlatából mondható valamelyest magasnak. Ennek és annak fényében, hogy a tárgyak elrejtése veszéllyel járt a tulajdonosra és a rejtegetőre egyaránt, esetük talán még különösebb. Előfordulhat természetesen itt is személyes motívum, azonban egy dolog elgondolkodtató: amikor idős adatközlőknek az 1990-es évek elején a faluban megmutattuk a tányérok fényképét, senki sem emlékezett arra, hogy a hasonló kivitelű dísztárgyak előfordultak volna a nagyvelegi háztartásokban... Az értelmezéshez közelebb visz, hogy az evangélikus templomban található Hősök könyvében szerepel Klopfer Ferenc fényképe, melyen az ifjú a kötelező büszke tartással néz a gép lencséjébe – katonai egyenruhában. Ebben talán nem is lenne semmi szokatlan, csakhogy ha hihetünk a kép hátoldalán levő feliratnak, a nagyítás 1943 decemberében készült, amikor a fiú már munkaszolgálatosként (tehát bizonyosan nem egyenruhában) járta a keleti front poklát – ha egyáltalában még életben volt...

Összefoglalva: a tárgyak birtoklásában is megjelenő kulturális kommunikáció egészen más formában jelentkezett a módos, sőt gazdag – nagyvelegi viszonylatban: leggazdagabb – Grünfeldek esetében, ahol a családfő falubeliekkel ápolt kapcsolata ellenére a kocsmahasználatot és a leányoknak történő udvarlást leszámítva egyoldalú és egyirányú volt: a falu közössége vett át néhány tárgyat és talán szokást a „kastély” népétől. Hasonló egyirányúság feltételezhető a szatócs Klopfer família esetében: ott azonban a beilleszkedés, sőt beolvadás vágya, a falu társadalmi szokásainak, divatjainak a követése az uralkodó azzal együtt, hogy a lakás intim terében megőrződött a zsidó múlt emléke is.

SZÓBELI ADATGYŰJTÉSEK

- Bodó Pálné Holló Julianna adatközlése. Budapest, 1994.
- Bodó Sándor adatközlése. Nagyveleg és Mór, 1993.
- Csoportos interjúk Nagyvelegen, 1992–1993.
- Nagy István adatközlése. Budapest, 1994.
- Sári Mihályné Piroska néni adatközlése. Budapest, 1994.
- Úveges Alajosné Bodó Etel adatközlése. Budapest, 1992.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Nagyveleg nagyközség iratai, 1866–1951. Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Fióklevéltára, V.149.
- Székesfehérvár Törvényhatósági jogú város 1949-es adójegyzéke. Magyar Nemzeti Levéltár Székesfehérvári [városi] Fióklevéltára, IV. 1066.
- Vagyonleltár, 1944: Vagyonleltár Klopfer Sándor és családja visszahagyott vagyonáról. Kelt Nagyvelegen, az eltávozott házában, a járási zsidóvagyon-leltározó bizottság kiküldött-jének, Árpi Gézának jentében, 1944. A szerző birtokában.

IRODALMI FORRÁSOK

- Az 1941. évi népszámlálás. 5. köt. Lakóház- és lakásadatok községek szerint. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1982, Magyar Országos Levéltár, 190–193.
- Erdős Ferenc: *Mór története*. Mór, 2002, 225–230.
- ...és hol a vidék zsidósága?... (Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről.) Szerkesztette: Deáky Zita, Csoma Zsigmond, Vörös Éva. Budapest, 1994. (Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 2.)
- Eisner János: *A bonyhádi zsidók története*. Tel Aviv, 1965.
- Farkas Gábor: *Velegi legendák*. H. n., é. n. [Székesfehérvár, 2012.]
- Fejérmegyei Napló*, 1942. november 11.
- Fellegi Imre–Salgói János: *Fejezetek Bodajk múltjából*. Bodajk Város Önkormányzata, 2008.
- Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik*. Pesten, 1851.
- A magyarországi földbirtokviszonyok az 1935. évben*. Budapest, 1936, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 33.
- Magyar nemzetségi zsebkönyv*. 1. rész: Főrangú családok. Összeáll., szerk. id. Szinnyei József, Fejérpataky László. Budapest, 1888, Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, 234.
- Magyarország gazdacímtára*. Budapest, 1911, Országos Magyar Gazdasági Egylet.
- A 100 holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év eleji adatai alapján*. Budapest, 1925, Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.
- Magyarország villamosítása 1956-ig. Kézirat. Magyar Villamos Művek, é. n.
- Polgár Péter Antal: *Magyaralmás története*. Magyaralmás, 2007, 108.
- Sozan, Michael: *Zsidók egy dunántúli falu közösségében*. Debrecen, 1984. (Folklór és Etnográfia 14.)
- Vályi András: *Magyar országnak leírása*. Buda, 1796–1799, Universitas Nyomda.

VAGYONLELTÁR²³

Felvétetett Nagyveleg községben, 1944. november 5-dik napján, A Belügy-miniszter 54.628/1944. rendelete²⁴ /42.628/44. móri jgy.²⁵ átírata alapján/²⁶ alapján

- 23 A forrásokat következetesen betűhíven közöljük, a helyesírási és a gépírásból fakadó ékezet-hibákkal együtt.
- 24 Ismeretlen rendelet; a *Belügyi Közlöny* nem közölte... Ugyanakkor a vagyonzárról és -leltárról 1600/1944. Bm. rendelet (A zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről) intézkedett (Magyar Rendeletek Tára, 1944, 447–456).
- 25 Járási körjegyző.
- 26 A Fejér Megyei Levéltár két világháború közti alispáni iratanyaga megsemmisült (illetve 1946-ban megsemmisítették), így ez irat sem került elő...

a községi bizottság és Árpi Gézának,²⁷ mór járás Zsidóvagyon Leltározási Bizottságának jelenlétében, 4 számozott példányban.

- 1./ Nagyveleg község irattára
- 2./ Mór járás főszolgabírói hivatalának irattára
- 3./ M. Kir. Belügyminisztérium, Budapest
- 4./ Klopfer Sándor visszatérte után /letétben Nagyveleg község jegyzői hivatalának irattárába n, [sic!] helyben/

Klopfer Sándor, neje és Klopfer Sándornék [sic!] Nagyveleg község területét a csendőrség közbejöttével, 1944. október folyamán felsőbb rendeletre elhagyottak vagyonának, melyet a község az eltávozás napján zár alá vett, illetve őrzéséről gondoskodott, jelen bizottság közbejöttével további juttatás céljából felmérettet, továbbá felértékeltetett.

INGATLANOK

1. Építési telek; ter. 422 nöl.²⁸ részben beültetve /kukorica cca.²⁹ részben beültetve /kukorica cca. 100 nöl, a község birájának utasítására f. év ősz folyamán törve, a termés a német katonaság által igénybe véve, becs ért. -; cca. 2 nöl. napraforgó, becs. értéke 20 fill, gondozás híján részben elrohadt; cca. 100 nöl. kapás-kert, gondozatlan; cca. 30 nöl. terméketlen; a telek össz becs. ért. cca. 800 P elsőrendűen juttatandó/.

2. Lakóház. Leírása: tornácós, vályog építési anyagu épület, két lakószoba, az utcai fa-, az udvari sárpadlós; hátsó szoba igen rossz állapotban. Konyha van, téglás, takaréktűzhellyel /sparhelt [sic!]/. Kamra /kettő/. Összes alapterület cca. 65 nm. Becs. ért. cca. 6000 P, javitás után juttatandó.³⁰ /vármegyei Közlölet Szövetkezet vagy vitézek/.³¹

3. Kocsiszin, üres, közepes állapotban, vályog fal, tűzálló fedés /cserép/. Becs. ért. 750 P. házzal együtt juttatandó.

27 Árpi (Aichelburg) Géza 1946-ban kitelepítésre került, további sorsa ismeretlen. Móri Katolikus Plébánia, Ambrózy Tamás plébános szíves közlése.

28 Négyzögöl.

29 Circa, körülbelül.

30 A becsült érték túlzottnak tűnik, akkoriban egy falusi lakóház 3000-4000 pengőért megszereshető volt.

31 Az 5 holdon aluli zsidó kézben levő földbirtokokat a szociális célú, vármegyei és városi Közlölet Szövetkezetek kapták meg, akik magyar (illetve Kárpátalján részben ruszin) rászorulóknak juttatták tovább; a nagyobb földeket vagy a Vitézi Rend, vagy a Földművelésügyi Tárcsa kapta vagy eladásra, vagy haszonbérleti juttatásra. A Fejér Megye Alispánja iratainak már említett sorsa miatt nem tudni, hogy a Klopfer és Grünfeld - egymáshoz természetesen nem mérhető - birtokok kinek a tulajdonába kerültek; annyi bizonyos, hogy a tsz-szervezés után a Grünfeld-birtoktest a helyi termelőszövetkezeté lett. A zsidó földbirtokok elkobzásáról az alábbi törvények és rendeletek intézkedtek: 1939. évi IV. tc., 1940. évi IV. tc., és az 1942. évi XV. tc., valamint a 8360/1939. Me; 9140/1939. Me; 3350/1940. Me; 4990/1940. Me; 89 430/1941. Fm; 99 000/1941. Fm; 174 400/1941. Pm; 279 000/1941. Fm; 280 000/1941. Fm; 970/1943. Me; 390/1943. ME; 124 000/1943. Fm.

4. Istálló, mint fent, becs. ért. 750 P. Juttatandó, mf.³²

5. Ólak, részben lebontva, igen rossz állapotban. Becs. ért. cca 25 P. /Csak anyag/

6. Fáskamra, becs. ért. 50 P. /tűzifával együtt/ Mf.

7. Árnyékszék, tisztítandó, becs. ért. ld. lakóház.

Folyt.³³

INGÓSÁGOK

1. Vegyes férfi ruházat, miszerint 1 pár cugos cipő, használt, cca. 12 P; 1 pár csizma, használt, cca. 20 P, 3 db férfinadrág, vegyes állapotúak, 1 teljesen elhordott, 2 erősen használt, szennyes, cca. 20 P; 1 db kalap, cca. 5 P, használt; vegyes férfi fehérnemű, tisztításra szorul, részben foltozott, a kapcák kivételével használható, cca. 5 P; 1 felöltő, használt, betéttel, javítható, 10 P. Juttatandók /vármegyeyei Közjóléti Szövetkezet vagy községi rászorulóknak/.

2. Vegyes női ruházat, miszerint; 1 pár jó minőségű szandál, divatos, jó talppal, frissen talpalva³⁴ /cca. 40 P, talp!/; 1 pár selyemharisnya, szakadt, javítható, stoppolható, cca. 2 P; magasszáru női cipő, talpalva, jó állapotban, barna, sárga rátéttel, cca. 30. P /talpalás!/ noi [sic!] sál, divatos, cca. 10 P; keszkenők [sic!], 7 db, vegyes anyaguak, cca. 7 P. /Juttatandók!/

3. Butorzat: miszerint; 1. szoba: 2 ágy, puhafa, mázolt, s. barna, lószőr matracral, 1-1 váncos, dunyha, lepedő, cca. 50 P, jó állapotúak, juttatandók. 1 pár selyem, himzett ágytakaró, használt, divatcikk, cca. 2X30 P; 1 db. fotój, közepes állapotban, 40 P; községházára. 2 db olajkép, a községben készült,³⁵ esküvői; 1 db. tóratekerccs,³⁶ értéke nincs; 1 db. sábeszdekli, értéke nincs; 1 db. gyertyatartó, 7 águ, fényezett sárgaréz, héber felirattal, igen jó állapotban, értékesnek tűnik, cca. 50 P. Vegyes apróságok, Grünfeld-pipa, dohányzacskó dohánnyal /kevés/, műarany kegytárgy, hamis gyöngy nyaklánc, szakadt; 1 db női egészségügyi mosakodóeszköz /irrigator/, csőr nélkül /megsemmisítendő/. Eddigiek juttatása okvetlenül mellőzendő! Pótlás: 1 db puhafa asztal, 4 székkal, cca 40P. Jt.³⁷

Konha [sic!]: 1 db sublót, rossz állapotú, puhafa, fehér, üres, cca. 20 P, juttatandó. 1 db konyhaasztal, 4 szék, 2 db hokedli [sic!], vmennyi puhafa, fehér, jó állapotúak, juttatandóak, cca. 50 P, Husdaráló 2 db, öntött vas, községi

32 Mint fent.

33 2. old.

34 A talpbőrhiányos háborús időkben ez nagy szó volt; elvileg zsidók nem is kaphattak talpbőrkiutalást...

35 Nagyvelegelt élt egy ottani származású parasztfestő, Farkas István, aki fénykép után készített nagyméretű olaj faliképeket (ifj. Bodó Lajos közlése, 2016).

36 Valószínűleg mezúzáról, az ajtófélfára fa tokban felszegezett tóraidézetről („Halljad, Izrael”, Mózes V, 6:4-9.) van szó.

37 Juttatandó.

napközínak [sic!]; 30 P. Hurkatöltő, ha nélkül [?]; cca. 20 P, uoda. Petróleumlámpa 4 db, községházára, cca. 60 P. /esetleg juttatandó/.

Hátsó szoba: 3 ágy, lószőr matraccal, vánkosokkal, 1 db dunyhával, cca. 45 P. juttatandó, egyéb semmi, nem juttatható /pl. fali fogas/.

GAZDASÁGI FELSZERELÉS

Állatállományt a német hadsereg előző hó 12-én igénybe vette; elismervények a községházán. Gépi felszerelés: nincs. Kézi szerszámok: 3 db ásó, egyik nyele törött, 2 db gereblye, 2 db lapát, egy használhatatlan cséphadaró, 1 db trágyavilla, 1 db szénavilla, 1 db patatisztító, 1 db. használhatatlan nyereg, 2 db. lószerszám /egyik erősen használt., másik majdnem új/, 9 kosár /vesszőből/, 4 rocska /valószínűleg nyirfából/, 2 veder /pléh/, 1 madáretető. A gazdasági felszerelés nagyobb részét a község lakosságánál lehet megtalálni.³⁸ A fellett tárgyak értéke cca. 50 P.

ÉLELMISZER

Cca. 400 kg. buza, őrlés előtti állapotban,³⁹ cca. 2 kg buzaliszt, cca. 5 kg kukoricaliszt, cca. 10 kg. burgonya, cca. 2 kg. tészta /részben penészes, a móri cigánylakosságnak juttatandó a közélémezési jegyek ellenében/, cca. 250 liter bor /a német hadsereg igénybevételét bejelentette, a községháza pincéjében őrzendő/; 3 liter pálinka /uaz./.

Kelt Nagyvelegen, 1944. november 5-dik napján.

[Aláírások]:

Árpi Géza, a járási zsidóvagyon-leltározó bizottság kiküldöttje

Borsos István⁴⁰

Kárpi András (Mór)⁴¹

Olvashatatlan, községi jegyző

Bodó János bizottsági tag⁴²

[Pecset]: Nagyveleg Község/Fejér vármegye

38 Azaz széthordták...

39 Valószínűleg elírás: a közellátásügyi rendeletek értelmében egy háztartás 1944-ben legfeljebb 2 q gabonát tarthatott meg; emellett nehezen érthető, hogy ha a német hadsereg a kukoricatermést „igénybe vette”, a búzát miért hagyta vissza...

40 Községi Mezőgazdasági Bizottság elnöke

41 Személyéről semmi közelebbit nem sikerült kideríteni

42 Családi visszaemlékezések szerint előljárósági tag volt, csupán utólagos aláírásával járult hozzá a Klopfer család vagyonfosztásához; tény azonban, hogy katonakönyve szerint ekkor Székesfehérváron szolgált... (A katonakönyv a szerző birtokában.)